

DWIE KSIĄŻKI O EPOCE ALEKSANDRA II *

Stosunkowo niedawno dotarły do nas — powiadam, dotarły, bo o systematycznym sprowadzaniu literatury z drugiego obszaru płatniczego trudno w chwili obecnej mówić — dwie książki dotyczące czasów wielkich reform Aleksandra II: amerykańska biografia „cara-Wyzwoliciele” pióra N. G. O. Pereiry i wydana w Londynie książka wykładowców znanej School of Slavonic and East European Studies przy Uniwersytecie Londyńskim, Martina Mc Cauleya i Petera Waldrona. Nie dotarła natomiast wydana w 1986 r. w NRF biografia Aleksandra II autorstwa Wsiewołoda Nikołajewa¹, która — jak wynika z notki w monachijskim katalogu A. Neimanisa — jest ujęciem hagiograficznym, rysującym żywot „wielkiego reformatora”, któremu, „przedwczesna śmierć przeszkodziła nadać krajowi konstytucję, co pod wieloma względami niewątpliwie zmieniłoby przyszłe losy Rosji”.

Obie omawiane książki ukazały się w seriach wydawniczych. Praca N. G. O. Pereiry wyszła jako nr 5 „Russian Biography Series”, niestety, mimo siedmiu pustych stron wydawcy nie poinformowali czytelników, jakie biografie rosyjskich mężów stanu, władców czy myślicieli ukazały się pod numerami 1—4 i jakie jeszcze są zaplanowane. Nie został też zaprezentowany sam Autor, jedynie z przypisów oraz z samego tekstu biografii można wydedukować, że pochodzi on ze znanej rodziny paryskich finansistów, którzy między innymi inwestowali w rozbudowę linii kolejowych w Rosji w XIX w. (s. 39), jest autorem wydanej w Hadze w 1975 r. książki o Mikołaju Czernyszewskim² oraz ogłoszonej w 1979 r. rozprawy o XIX-wiecznej rosyjskiej inteligencji i przyszłości Rosji, która to praca ukazała się w tomie „Studies in Soviet Thought”³.

Książka Pereiry nie jest, rzecz jasna, pierwszą biografią rosyjskiego władcy w ogóle i w języku angielskim w szczególności. W 1903 r. ukazało się pierwsze wydanie książki wybitnego rosyjskiego historyka Sergiusza S. Tatiszczewa⁴, który miał wgląd do archiwum carskiego, do dzienników, korespondencji i notatek cara, a także sięgnął do licznych źródeł pamiętnikarskich, zwłaszcza z kręgów dworskich, toteż jego monografia stanowi do dziś dnia niezastąpioną kopalnię materiałów i przywoływana jest dziesiątki razy przez kolejnych biografów Alek-

* N. G. O. Pereira, *Tsar-Liberator Alexander II of Russia 1818—1881*, New-tonville Ma. 1983, Oriental Research Partners, s. 189, 16 nlb.; M. McCauley and P. Waldron, *The Emergence of the Modern Russian State 1855—81*, London 1988, Macmillan Press, s. 218.

¹ W. Nikołajew, *Aleksandr II — czelowiek na priestole*, 1986, s. 632.

² N. G. O. Pereira, *The Thought and Teaching of N. G. Czernyševskij*, The Hague 1975.

³ N. G. O. Pereira, *The Nineteenth Century Russian Intelligentsia and The Future of Russia*, „Studies in Soviet Thought”, 1979, VI, s. 295—306.

⁴ S. S. Tatiszczew, *Impierator Aleksandr II, jego żyć i carstwowanije*, wyd. 2, t. I—II, 1911.

sandra II, w tym także i Pereirę. Na następną trzeba było czekać ponad pół wieku⁵: w 1958 r. ukazała się w Londynie książka W. E. Mossego⁶, w 1962 r. również w Londynie biografia pióra E. M. Almeidingena⁷, a w 1963 r. w Paryżu praca Constantina de Grunwalda⁸.

W ciągu minionych siedemdziesięciu lat również w Związku Radzieckim — mimo iż nie zajmowano się tam specjalnie biografią tego i innych władców Rosji, co we współczesnych dyskusjach o „białych plamach” wysuwane jest jako duży mankament współczesnej historiografii — ukazało się wiele odkrywczych, nasyconych materiałem faktycznym prac dotyczących epoki „wielkich reform”, takich jak studia Piotra A. Zajonczkowskiego⁹, monografia W. G. Czernuchy¹⁰ czy tomy studiów pod redakcją Milicy Nieczkiny poświęcone tzw. pierwszej rewolucyjnej sytuacji w Rosji przełomu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych¹¹ i inne.

Z tej bogatej literatury Autor oczywiście korzysta, rekompensując na jej podstawie luki źródłowe wynikające z braku dostępu do archiwum Aleksandra II znajdującego się obecnie w zbiorach moskiewskich (Centralnyj Gosudarstwiennyj Archiw Oktiabrskoj Riewolucyi). Pereira prowadził kwerendy w archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Paryżu i Public Record Office w Londynie, w kilku zespołach w Leningradzie (Centralnyj Gosudarstwiennyj Istoriceskij Archiw i Puszkinskij Dom), miał też wgląd do kilku prywatnych zbiorów w Nowym Yorku. Powołuje się parokrotnie na źródła archiwalne, wszelako nie wydaje się, by ich zawartość zmieniała dotychczasowe ustalenia historyków, raczej je tylko w szczegółach potwierdza, stanowiąc — jak to często bywa — ozdobniki mające uwiarygodnić zasobność warsztatu naukowego badacza.

Podjmując trud skreślenia nowej biografii jednego z najwybitniejszych władców Rosji Pereira — podobnie jak wielu innych autorów „żywołów panujących” — stanął przed trudnym zadaniem: w jaki sposób wszechstronnie oświetlić ów bieg życia nie przekształcając go równocześnie w historię panowania ze wszystkimi skomplikowanymi aspektami dziejów politycznych, społecznych kraju, polityki zagranicznej państwa, zabiegów dyplomatycznych i toczonych wojen. Pytanie, gdzie przebiegają granice pomiędzy życiorysem władcy a historią kraju, którym władał, zwłaszcza w państwach autokratycznych, jakim mimo reform pozostała do końca Rosja, nasuwa się przy lekturze i tej książki, gdyż i dla niej — w niektórych partiach — odpowiedniejszy byłby tytuł *Rosja za panowania Aleksandra II*.

O Aleksandrze II trudno napisać nieciekawą książkę. Jego biografia — objęcie tronu w wyjątkowo trudnej sytuacji, po śmierci uwielbianego ojca, w momencie ponoszenia klęski militarnej w wojnie krymskiej, w atmosferze pogłosek o samobójczej śmierci Mikołaja I, rosnącej fali krytycyzmu, poprzez przeprowadzane na wielką skalę reformy społeczne ze zniesieniem poddaństwa na czele, podwójne życie osobiste (romans z rudowłosą nastolatką Katią Dołgorukową, zakończony

⁵ Jeżeli nie liczyć wydanych w latach dwudziestych: A. W. Bogdanowicz, *Tri poslednich samodierżca*, Moskwa—Pietrograd 1924; L. Czerskij, *Dietskije gody caria-Oswoboditiela*, Moskwa 1929.

⁶ W. E. Mosse, *Alexander II and the Modernization of Russia*, wyd. 2, New York 1962.

⁷ E. M. Almeidingen, *The Emperor Alexander II*, London 1962.

⁸ C. de Grunwald, *Le Tsar Alexandre II et son temps*, Paris 1963.

⁹ P. A. Zajonczkowski, *Wojennyje rieformy 1860—1870 gg. w Rossii*, Moskwa 1952; tenże, *Otmiena kriepostnogo prawa w Rossii*, wyd. 2, Moskwa 1968; tenże, *Krizis samodierżawija na rubieże 1870—1880 gg.*, Moskwa 1964. Dwie ostatnie książki nie bez kozery ukazały się w 1978 i 1979 r. w Stanach Zjednoczonych w tłumaczeniu.

¹⁰ W. G. Czernucha, *Wnutriennaja politika carizma s sieriediny 50-ch do naczała 80-ch gg.*, Leningrad 1978.

¹¹ *Riewolucyonnaja situacija w Rossii w 1855—1861*, Moskwa 1960—1984 (wyszło 9 tomów).

cichym ślubem po śmierci cesarzowej w 1880 r.¹²), po tragicznej śmierci z rąk terrorysty poprzedzoną prawdziwym „polowaniem na cara” — wszystko to dostarcza zaiste przebogatego materiału dla pasjonującej opowieści o tragicznym władcy, jego dążeniach, rozterkach, sukcesach i porażkach.

Toteż książkę Pereiry czyta się z zainteresowaniem i zapewne znajdzie ona swych czytelników w gronie „niespecjalistów”, dla których została przeznaczona. Autor stara się z jednej strony nie ulegać nadto bałwochwalczym ocenom hagiograficznej biografistyki — przytacza liczne głosy krytyczne wysuwane pod adresem swego bohatera w różnych czasach — z drugiej zaś przeciwstawić się superkrytycyzmowi współczesnej historiografii radzieckiej w ocenie panowania Aleksandra II i osobowości władcy. Krytycyzm ten znalazł najbardziej skondensowany wyraz w haśle „Aleksander II” w radzieckiej *Encyklopedii historycznej*¹³, w której czytamy: „Warunki obiektywne: bieg rozwoju gospodarczego kraju, klęska w wojnie krymskiej, rewolucyjna sytuacja zmusiły Aleksandra II do przeprowadzenia szeregu reform burżuazyjnych (zniesienie poddaństwa w 1861 r., reformy ziemskie, sądowa, miejska, wojskowa i inne). Rozumiejąc konieczność zmian chytry i obłudny Aleksander II nie bez powodzenia odgrywał rolę liberała”. Odnotujemy przy okazji, że ów superkrytyczny osąd nie jest wynalazkiem współczesnej historiografii: już współcześni dawali wyraz swej dezaprobacie dla wielu poczynań cara i określonych cech jego charakteru¹⁴; mieli mu też wiele do zarzucenia liberalni historycy. Wystarczy sięgnąć do pierwszej z brzegu książki, choćby do wydanych w Moskwie w 1912 r. wykładów Aleksandra Kornilowa, by się o tym przekonać¹⁵.

Z kolei rzeczowe argumenty wysuwane w pracach P. Zajonczkowskiego i innych historyków radzieckich o roli „czynników obiektywnych”, które w warunkach klęski militarnej, ujawniającej zacofanie gospodarczo-społeczne kraju, uczyniły przeprowadzenie reform koniecznością, znalazły odbicie również w pracach historyków amerykańskich¹⁶. Z ową tendencją akcentującą nadmiernie rolę czynników obiektywnych Pereira polemizuje. Nie podziela też dominującego ostatnio w historiografii amerykańskiej¹⁷ przekonania o niewielkiej roli samego cara w dziele reformowania kraju, przypisywania wszystkich zasług elicie rządzącej określanej mianem „oświeconych biurokratów” z Rostowcewem i M. Milutinem na czele. Dowodzi on, iż w przeprowadzanych w cesarstwie wielkich reformach „to on (Aleksander II) był decydującym ogniwem: wszystkich innych można było zastąpić, tylko nie jego”. Politykę wewnętrzną caratu za jego panowania określa mianem „sterowanej równowagi” pomiędzy osobami i programami wysuwanymi przez elitę rządzącą, którą to formę stosowano nader umiejętnie i z dobrym skutkiem.

¹² Sprawom tym poświęca Pereira sporo miejsca, opierając się na licznych publikacjach, takich jak L. Decaux (M. Bibesco?), *Katia*, Paris 1938; M. Paleolog, *Roman impieratora*, Paris 1979; A. Tarsaidzé, *Katia Wife before God*, New York 1970 i inne.

¹³ *Sowietskaja istoričeskaja encykłopedija*, pod red. E. M. Żukowa, t. I, Moskwa 1961.

¹⁴ Skrajnym przejawem były głośnie pamflety P. W. Dołgorukowa (*Pie-tierburgskie oczerki 1860—1867*, Moskwa 1934).

¹⁵ A. Kornilow twierdził, iż Aleksander II podjął reformy „niemal wbrew własnym przekonaniom”, zob. tenże, *Kurs istorii Rossii XIX wieka*, t. II, Moskwa 1912, s. 131.

¹⁶ Zob. W. B. Lincoln, *Nicolai Miliutin: An Enlightened Russian Bureaucrat*, Newtonville, Mass. 1977; tenże, *In the Vanguard of Reform: Russia's Enlightened Bureaucrats 1825—1861*, DeKalb, Ill. 1982, a także napisany wspólnie z J. W. Kippem artykuł: *Autocracy and Reform: Bureaucratic Absolutism and Political Modernization in Nineteenth-Century Russia*, „Russian History”, t. VI, 1979, s. 1—21.

¹⁷ Należy do nich np. T. Emmons, autor pracy *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*, Cambridge 1968.

Bilans panowania Aleksandra II ocenia Pereira zdecydowanie pozytywnie — zarówno w polityce zagranicznej (sukcesy miał na swym koncie „tani imperializm”, powiększanie terytorium przy minimalnych kosztach ponoszonych przez skarb państwa), jak i na polu rozwoju gospodarczego i kulturalnego kraju.

Czytelników polskich zainteresować może, w jaki sposób została ujęta w pracy Pereiry sprawa stosunku cara do rozwiązania kwestii narodowej w imperium, w tym w szczególności sprawy polskiej. Problematyce tej poświęcono w książce 4 i pół strony. Niestety, przy tak ogromnym skrócie nie uniknął Autor licznych uproszczeń: oto bowiem Aleksander II okazuje się więźniem okoliczności: „gorzkiego spadku” otrzymanego w spuściznie po przodkach, Aleksandrze I i Mikołaju I (dwukrotnie przytacza słowa cesarza: „Nie podbijałem Polski, lecz ją odziedzyczyłem i jest moim obowiązkiem zachować ją” z 1860 r. i z lat następnych; „Nigdy nie zrezygnuję ze smutnego spadku pozostawionego mi przez mego stryja”). Stwierdzając na s. 43, iż „Rosja była wielonarodowym imperium, w którym niektóre mniejszości narodowe posiadały dumne tradycje kulturalnej i politycznej autonomii (sic!)”, przeciwstawia sukcesy polityki Aleksandra II w Finlandii niepowodzeniom poniesionym w Polsce, a ich źródło upatruje w stanowisku zajęтым przez samych Polaków, nieskłonnych do poparcia nowego władcy. Na stosunku Aleksandra II zaciążyła przeszłość — daleka, a więc czasy „smuty”, i bliższa, powstanie listopadowe, a także zachowanie się jego polskich poddanych, którzy przyjęli go — w przeciwieństwie do Finów — chłodno, na co odpowiedzią były słynne „point de réveries!” (w rzeczywistości było odwrotnie: entuzjazm pierwszego okresu nowego panowania ustąpił nad Wisłą na rzecz chłodnej powściągliwości właśnie po owej studzącej zapał wypowiedzi cara). W relacji o dalszym przebiegu wypadków pobrzmiwają wyraźnie echa bardzo starych opracowań, chyba jeszcze sprzed 1917 r., o „dumnych Polakach”, którzy „w pierwszych latach panowania powściągali nieco swój rosnący nacjonalizm”, jednakże następnie przeszli do ulicznych manifestacji i „wykrzykiwania antyrosyjskich haseł”, co uniemożliwiło Aleksandrowi prowadzenie polityki pojednania i rozwiązania problemu „po przyjacielsku” (amicably). Wbrew swym intencjom — pragnął być „carem dla wszystkich swych poddanych” darzonym powszechną miłością i wdzięcznością — wyraził zgodę na represję, które doprowadziły do „chaosu i jawnego buntu”. W rezultacie „wściekłość motłochu warszawskiego (sic!) zwróciła się naturalnie przeciwko zniechęconym siłom armii okupacyjnej; kilkuset żołnierzy niczego nie podejrzewających napadnięto w koszarach i we śnie pozabijano”. Było to szokiem dla Rosjan, wzburzyło opinię publiczną itd., itd. Nie wydaje się, by ta charakterystyka powstania oparta była na cytowanych w bibliografii monografiach Franciszki Ramotowskiej i Ireny Koberdowej. Umknęły uwagi Autora dwa fundamentalne wydawnictwa źródłowe (notabene w języku francuskim i rosyjskim): raporty konsulów francuskich¹⁸ i korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z lat 1862—1864¹⁹, ukazujące kulisy wydarzeń, pozwalające lepiej zrozumieć mentalność Aleksandra II, odsłaniające jego zawile stosunki z bratem oraz ewolucję zapatrywań na wydarzenia na ziemiach polskich.

Sporo miejsca zajmują w pracy charakterystyki psychologicznej sylwetki cara, jego stanów depresji, frustracji, zgorzknienia, poczucia niedocenienia przez swych poddanych. Cięży nad tą biografią psychoanaliza, stąd zapewne dopatrywanie się zadawnionych kompleksów, zwłaszcza wobec autorytetu ojca, ich wpływu na podejmowane decyzje itd., itp. Jest w tym zapewne dań złożona amerykańskim mo-

¹⁸ *Raporty polityczne konsulów generalnych Francji w Warszawie 1860—1864*, opr. I. Koberdowa, Wrocław 1965. Jeden z tych raportów Autor cytuje na podstawie oryginału w archiwum francuskim.

¹⁹ *Korespondencja namiestników Królestwa Polskiego z lat 1867—1864*, t. I—IV, Wrocław 1964—1978.

dom i przyzwyczajeniom czytelniczym, z którymi musi liczyć się autor, jeżeli chce być czytany.

Czytelnik otrzymał w rezultacie dość eklektyczną, nie zawsze spójną, bo zawierającą mnóstwo sprzecznych ze sobą ocen i wniosków biografię niedocenionego w swej ojczyźnie władcy, o czym świadczy najdobitniej to, że trzy jego pomniki stoją poza jej granicami, w Belgradzie, Helsinkach i Sofii...

Książka Cauleya i Waldrona, wydana w 1988 r. w serii „Studies in Russia and East Europe” jako dwunasta z kolei, nosi tytuł *Rozwój nowoczesnego państwa rosyjskiego 1855—1881*. Wśród ogłoszonych tu pozycji znajdujemy jeszcze dwie firmowane przez Martina McCauleya: *The Russian Revolution and the Soviet State. 1917—1921. Documents* oraz *Leadership and Succession in the Soviet Union, Eastern Europe and China* (we współautorstwie z S. Carterem). Seria ta przynosi bardzo dobrze pomyślane kompendia dla studentów interesujących się historią powszechną XIX i XX w., ma najwidoczniej ułatwić prowadzenie seminariów z młodzieżą słabo znającą języki obce (wskazuje na to bibliografia zawierająca literaturę wyłącznie w języku angielskim).

Na uwagę zasługuje niewątpliwie już sama formuła tego opracowania — oto bowiem książka składa się z dwóch części ściśle ze sobą zespolonych: obszernego (58 na 216 stron) wstępu i zestawu dokumentów ilustrujących jego poszczególne twierdzenia. Tym też różni się ów tom od popularnych u nas zbiorów jednorodnych tematycznie dokumentów, tzw. wydawnictw źródłowych poprzedzanych wprowadzającym w daną tematykę wstępem. Dokumenty w angielskiej serii — dobrane nader kompetentnie, interesująco — pełnią funkcję rozwiniętych, rozszerzonych przypisów dokumentalnych, są przez to wpisane w tekst przedmowy, ilustrując jej tezy i uzupełniając je. Do owych dokumentów, a więc fragmentów aktów prawnych, wspomnień, korespondencji itd., autorzy wstępu odsyłają czytelnika wielokrotnie, przy czym starają się zaprezentować różne, często sprzeczne ze sobą opinie współczesnych. Każdy z zamieszczonych tu „odsyłaczy źródłowych” poprzedzony jest krótką charakterystyką autora bądź samego materiału. W naszej historiografii dominują monografie, w które autorzy wtapiają fragmenty tekstów źródłowych w charakterze ilustracji, dla potwierdzenia swych tez; z konieczności, ze względu na objętość książek, cytaty te mają charakter skrótowy, po szersze uzasadnienie wnikliwy czytelnik musi sięgnąć do podanego w przypisie źródła. Z kolei antologie źródłowe poprzedzone są zwięzłym wprowadzeniem do tematyki, której dotyczą. Angielska seria stanowi jakby wypadkową tych dwóch typów publikacji, połączenie studium monograficznego z wyborem dokumentów, a ściślej biorąc, ich co celniejszych fragmentów. Tutaj dokumentacja współbrzmi z częścią wstępną, wzbogacając jej tekst i urozmaicając.

Praca Caudleya i Waldrona przybliży czytelnikowi ważny okres dziejów Rosji, ukazując, w jaki sposób podjęto próbę zreformowania aparatu państwowego w kraju, który „w roku 1855 był anachronizmem w Europie”, i jak mimo podjętych wysiłków nie zdołano go ostatecznie przekształcić w sprawnie działający organizm. Oto bowiem rząd opowiadając się ostatecznie za utrzymaniem autokratyzmu okazał się nie przystosowany do głębszych zmian strukturalnych.

Odnotować trzeba, iż w niewielkim podrozdziałiku wstępu poświęconym sprawom narodowym w imperium (polskiej, ukraińskiej, niemieckiej i fińskiej) potraktowano te skomplikowane problemy w sposób syntetyczny i bez potknięć interpretacyjno-faktograficznych. Wydarzenia w Królestwie Polskim 1861—1864 zilustrowane zostały w części dokumentalnej fragmentami instrukcji Aleksandra II dla w. ks. Konstantego oraz ich korespondencji z początkowych dni powstania styczniowego.

Ukazując Rosję w okresie przełomowym w jej dziejach, Autorzy konfrontują ów „ostatni — jak piszą — wielki program przemian w cesarstwie rosyjskim” z osiągniętymi w ciągu trzydziestolecia wynikami, dochodząc do wniosku, iż nie przyniosły one, mimo wielu sukcesów, spodziewanych rezultatów i rozczarowały społeczeństwo, zarówno chłopów, jak i szlachtę. Tworząc poprzez nowy system samorządów lokalnych i nowoczesny wymiar sprawiedliwości forum dla opinii publicznej, państwo podejmowało zarazem środki ograniczające możliwości jej wyrażania, zawężające jej działania. „Autokrata pragnął pozostać autokratą mimo zaakceptowanych prawnych ograniczeń swej władzy, co świadczyło o niezdolności zrozumienia, iż tradycyjne środki sprawowania kontroli są nie do pogodzenia z reformami lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych, że musi to doprowadzić do wzrostu niezadowolenia, czego panowanie Aleksandra II było wyrazem” — brzmi konkluzja. Toteż klęska, którą w ostatecznym rachunku poniósł ten władca-reformator, była nieuchronna. Wynikała ona, zdaniem angielskich historyków, stąd, że współczesne państwo rosyjskie próbowało uporać się ze społeczną i gospodarczą modernizacją przy użyciu przestarzałych technik politycznych.

Lektura obu omawianych książek skłania do zastanowienia: jak to się stało, że w historiografii polskiej ciągle brak własnych przemyśleń nad biografiami carów, którzy w dziejach narodu polskiego odegrali tak poważną rolę, zwłaszcza biografiami obu Aleksandrów — syna Pawła i syna Mikołaja.

Wiktoria Sliwowska